

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ FOR THE AID TO THE TEACHER

FTAMP 811.512.122

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-8940.10>

К.Ә. Әбдір^{1*}, Ә.Ж. Нусінова¹, Ғ.Т. Абдыханова¹

¹ М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ-сы, Қазақстан

КӨНЕ ТҮРКІЛІК «АЛЫП БАМСЫ БАТЫР» ЖӘНЕ «АЛПАМЫС БАТЫР» ЭПОСЫНДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК МАЗМҮН ПЕН САНАЛЫҚ РУХАНИЯТ

Аңдатпа

Мақалада көне түркілік эпостық шығарма «Алып Бамсы» туралы айтылады. Түркология ғылымында хатталмай ауызша тараған көнедегі тарихи оқиғалардың көбі эпостық негізге арқау бола алды. «Алпамыс батыр» жырының түп-төркіні де сол «Алып Бамсы» болуы мүмкін деп пайымдап отырмыз. Мемлекетіміздің халық ретінде тарих сахнасынан көріне бастаған кезінен бастап біз көптеген тағдыр сындарына төтеп бере алғандығымыз баяндалады. Өткен күннің бүгінгімен тарихи сабақтастығы да осы жерден бастау алатындай көрінеді. Көне жұртымыздың ескіленген әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлері де көне эпостан көрініс табады. Осы эпостағы өмір шындықтарын талдау арқылы жоғалу алдында тұрған не жоғалған төл мәдениетімізбен қайта қауышатын ғаламат сәт туатынын болжайды. Мақала авторы түрколог есебінде өзекті мәселеге керемет өз бағасын бере алған.

Түйін сөздер: түркология, этносаясат, эпос, эпопея, елі үшін туатын батыр, патриотизм, ұлттық мәдениет.

Абдир К.А. ^{1*}, Нусупова А.Ж.¹, Абдыханова Г.Т.¹

¹ Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати
г. Тараз, Казахстан

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СОЗНАТЕЛЬНАЯ ДУХОВНОСТЬ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ЭПОСАХ «АЛЫП БАМСЫ БАТЫР» И «АЛПАМЫС БАТЫР»

Аннотация

В статье рассказывается о древнетюркском эпосе «Алып Бамсы». В основу эпоса легли многие древние исторические события, не зафиксированные в науке тюркологии. Мы полагаем, что источником песни «Алпамыс батыр» может быть «Алып Бамсы». Говорят, что с самого начала истории нашей страны как нации мы выдержали множество испытаний. Кажется, что здесь начинается историческая преемственность прошлого и настоящего. Древние обычаи и традиции нашего древнего народа отражены и в античном эпосе. Анализ реалий жизни в этом эпосе предполагает, что наступит великий момент, когда наша находящаяся под угрозой исчезновения или потерянная родная культура воссоединится. Автор статьи, как тюрколог, смог дать прекрасную оценку актуальному вопросу.

Ключевые слова: тюркология, этнополитика, эпос, героический эпос, герой, рожденный для страны, патриотизм, национальная культура.

K. Abdir¹*, A. Nusupova¹, G. Abdykhanova¹

¹ M.Kh. Dulati Taraz regional university
Taraz, Kazakhstan

EDUCATIONAL CONTENT AND CONSCIOUS SPIRITUALITY IN THE ANCIENT TURKISH EPOSES "ALYP BAMSЫ BATYR" AND "ALPAMYS BATYR"

Abstract

The article tells about the ancient Turkic epic "Alyp Bamsy". The epic was based on many ancient historical events that were not recorded in the science of Turkology. We believe that the source of the song "Alpamys batyr" may be "Alyp Bamsy". They say that from the very beginning of our country's history as a nation, we have withstood many tests. It seems that the historical continuity of the past and the present begins here. The ancient customs and traditions of our ancient people are reflected in the ancient epic. The analysis of the realities of life in this epic suggests that a great moment will come when our endangered or lost native culture will be reunited. The author of the article, as a Türkologist, was able to give an excellent assessment of the current issue.

Key words: Turkic studies, ethnopolitics, epos, heroic epos, hero born for the country, patriotism, national culture.

Кіріспе.

Мәселенің теориялық-тақырыптық аспектісі бұл эпосты оқи бастаған заматан көзге көріне бастайды. Сан түрлі күрделі тарихи үрдістерді бастан кешкен мемлекетіміз өз кезегінде өзінің кешегісіне үлкен жауапкершілікпен қарай отырып, оған тарихи тұрғыдан әрдайым тек оңтайлы ғана баға береді. Бұл ғылыми мақалада біз аты шулы бұрынғы дәуірден бері келе жатқан әйгілі «Алпамыс батыр» жыры туралы айтамыз. Бұл жырды қазақ халқының шығу тегімен бірдей байланысты десек дұрыс болады, ал егер тек қазақ халқына ғана тиесілі деп айтсақ, кетелесер едік. Қазақтан өзге қарақалпақ, өзбек, башқұрт халықтарында ұлттық эпостық жыр болып есептелетін бұл эпопея түркология ғылымы үшін өзекті болып табылады. Қазіргі түрколог көптеген ғалымдар Алпамыстың өзін шынайы өмір сүрген тарихи тұлға ретінде қарастырып жүр. Оған да тарихи дәйектер негіз бола алады. Егемен ел болып атанған шағымызда М.Әуезов: «ел боламын десең, бесігіңді түзе» деп айтқандай жастардың алатын тәрбиесіне көбірек алаңдай түстік. Содан болар бұл жағдайда біздер өзімізге дейін өмір сүрген әйгілі баһадүр бабаларымыздың өмір-баяндарын ұлттық тілімізде тәржімалап, олардың автобиографиялық дүниетамын мистикалық ертегіге айналдыра түсті. Қанша жүзжылдық өткенімен, өз құнын жоғалтпаған және жоғалтпайтын осы ұлы мұра бізді сол көне дәуірмен байланыстырып тұратын алтын көпір іспетті құндылық. «Алпамыс батыр» жарының прототипі ретінде «Қорқыт ата кітабындағы» «Алып Бамсы» жырын айтуымызға болады. Яғни, осыдан шығатын түйіндеме: бұл тарихи шындыққа жанасатын өмір көрінісі.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Тақырыпты зерттеу өткен ғасырдан бастап қолға алына бастады. Ғылыми түрде зерттеуге өткен ғасырымыздың басынан көшті. Өз кезегінде бұл жырға негізгі дәйек көз ретінде «Қорқыт ата кітабын» айтсақ болады. XVII ғасырда түркі ғалымы Әбілғазы Баһадүр хан «Қорқыт ата кітабын» толықтай қағазға түсіріп, соның ішіндегі ең көлемді әрі сюжетті «Бамсы Байрақ» жырына назар аударған болатын. Грек жазушысы Клавдия Элиана осындай дәстүрдің ерте кездерде сақтарға тән болғанын жазады. Парсылардың Тұран билеушісі туралы Фирдоусидің «Афрасияб» деп пайымдауы да тағы бар. Белгілі түрік ғалымы Х.Көрұғлының айтуына қарағанда, «Қорқыт ата» дастанындағы барлық оқиғалар көшпенді тайпалардың саяси өмірлерінің Қазақстанда болған кездерін байяндайды. Осы Алпамыс батыр жырының қазақ тілінде екі ғана аудармасы бар. Біріншісін филология ғылымдарының докторы, атақты түркітанушы профессор Әуелбек Қоңыратбаев орыс тілінен қазақша тілге аударған. Енді екіншісін «Жазушы» баспасынан жарық көрген Мәжит

Әбузарұлының түрік тілінен аударылған нұсқасынан көре аламыз. Ол алғашында Шыңжаң «Жастар-өрендер» баспасынан 1988 жылы басып шығарған.

«Алпамыс батыр» жырының Исламның Қазақстанға келмей тұрып пайда болғанын ескерсек, кейбір тұстары шындыққа жанаса қоймауын түсінеміз. Сондықтан біз көбінесе Әуелбек Қоңыратбаевтың аудармасын көбірек пайдаланып келеміз. В.М. Жирмунский батырды расымен де өмір сүруі мүмкін тарихи тұлға, ол шамамен XII-XIII ғасырлар аралығында жауынгер моңғол тайпаларының батысқа жасаған жорығы кезінде дүниеге келген тарихи сюжетті көркем де құнды дүние дейді. Тек Отандық ғалым Ә.Х.Марғұлан ғана бұл пікірмен келісе алмады. Жырдың барысында айтылатын Ұлтан құлға жақтаушылардың пайда болатынын ерте кездегі рулық дәстүрмен байланыстыра отырып, өте көне дәуірде пайда болғанын меңзеді. Эпостағы шындықтың бейнеленуін А.М.Астахова, А.П.Скафтымов, М.М.Плисецкий секілді ғалымдар айтқысы келді. Қазірге белгілі қазақ жыраулары ғана жеткізген жырдың 16 нұсқасы бар.

М.Сандыбаев, С.Аққожаев, Ә.Байтұрсынов, К.Серғазиев нұсқаларында Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, қалмақ ханы Тайшықпен соғысуы, Ұлтанның үстемдігі секілді ұқсас тұстар айтылады. Ал, Жиёмұрат, Рахат жырау нұсқаларында да Гүлбаршынға батырдың үйленуі, Байбөрінің малын барымталап кеткен Тайшық ханнан кек алу үшін жорыққа аттанып кетуі, Қаракөзайым мен Кейкуаттың Алпамысқа көмекке келуі туралы мағлұмат бар. «Алты жасар Алпамыс» атты нұсқаны Е.Аханбековтен жазған. Орыс тіліне аударған Ә.Диваев еді. Қазіргі соңғы онжылдықта бұл тақырыппен филология және түркология ғылымының ғалымдары айналысып келеді. Жыл сайын көптеген диссертациялар қорғалып, тақырып өз құнын жоғарылату үстінде.

Методологиялық бөлім және дереккөздер.

Бұл мақаланы жазуда тарихи-салыстырмалы (компаративистикалық), мерзімді, анализдеу, бақылау, синтездеу, логикалық және жүйелілік, k-study, һәм бинарлық әдістерді қолданамыз. Мәселенің тақырыбын жан-жақты талдау үшін оны хронологиялық және кеңістік тұрғысынан алдымен зерттейміз. Этнологиялық принциптер негізінде қазіргі көптеген ұлттардың әйгілі эпосқа тікелей қатысының бар екенін ажырату қиын емес. Сондықтан осы мақаланы жазу барысында ең алдымен біз бірсыпыра методологиялық құралдарды пайдалану алу керекпіз. Ең көп жұмыс жасайтын методологиялық құралымыз – компаративистикалық әдіс.

Мемлекет болып құрылу қарсаңындағы өркениеттік ерекшелік.

Көне дәуірлер парағын қолға алып, оған тарихи-салыстырмалы талдау жүргізер алдында біз міндетті түрде бір ұқсастық байқай аламыз. Әр мемлекеттің (әсіресе, номадтарға тән ұлы далада ұлы Орданың құрылуы қарсаңында) пайда болуында оның шекаралары анықталмай тұрып ең алдымен негізгі тарихи оқиғалардың бір жетекші феноменальды тұлғаның айналасына топтасатынын байқар едік. Еуропалық дәстүрде бұл үрдіс өзгеше бағытқа ие болып, Томас Хантингтонның атақты мақаласындағы православиелік және католиктік өркениеттердің басты ошақтарына айналды. Батыста жанданған тарихи үрдіске қарағанда діни фактордың көбірек кездесетінін байқар едік. Ал, шығыста, яғни Орталық Азия даласындағы көшпенділерде мемлекеттің пайда болуы не оған әсер етуші сыртқы және ішкі саяси факторлар діни түсініктен тәуелсіз өмір сүріп жатады. Ендеше мемлекеттің саяси жетекшісі ретінде көшпенділерде барлық бірдей жағдайда саяси институт рөлін соны өмірге алып келуші және соңынан беделді әлеуметтік топтар мен тартарды ерткен тұлғаның болуы заңды құбылыс. Мысал ретінде түркілер дүниеге әкелген кейбір державаларға қысқаша тоқтала кетсек, қазіргі Қазақстан тарихы оқулығында кездесіп жүрген бәрімізге белгілі Бумын қаған («Ильхан») құрған әйгілі Түрік қағанаты, парндық Парфия билеушілері Аршақ мұрагерлері, Болгар патшалығын құрушы дулу тайпасының көсемі Аспара хан, Жетісудан Тан империясын қуумен көзге түскен беделді Үшліктің Түргеш тағына отыруы, біртұтас моңғол үстірті халқын біріктіруші Шыңғыс хан мен Елюй Дашилық қарақытайлар мемлекетінің тарихы, не өзіміздің төл тарихымыздағы Керей мен Жәнібекті айтсақ та болар еді.

Қаншалық бұл тарихи үрдістер жүзеге асқанымен, ол тарихи құжатқа (яғни, тасқа қашалып) құр сөз түрінде емес, эпопея түрінде түсіп отырған. Йә, эпопея деп отырмыз... көлемі қысқа да нұсқа қарапайым жыр емес, бұл жерде көп томдық және бірнеше варианттағы эпопея. Мейлінше келесі жүзжылдықтарда ол өзге де тың деректермен толығып, молайып отыратыны бар. Әр жүзжылдық оған жат оқиғаларды қосып, ажалсыз кейіпкерге айналдырса, мыңжылдықтар оған өз бағасын беріп отырған. Неге тек бір тұлғаны барлық оқиғаның негізгі прототипы ретінде қарастыра береді? Бұл өйткені түркілік дүниетанымға тән қағида. Мемлекет өзге өзінен күшті көршісіне саяси не экономикалық тұрғыдан тәуелділікке түссе, сол мемлекеттің элитасы не қарапайым халқы бұрынғы күйіне әкеле алатын бір тұлғаны көксей бастайды. Ал, егерде сондай тұлға билікке келсе, халық ол туралы ғажайып дастан жазады [1]. Оның ғажайыптылығы тіптен реалистік шындық пен ертегінің ортасында қап кететіндіктен кейде ажыратудың өзі қиынға түседі. Мәселен, батырдың суға салса батпайтындығы мен отқа түссе жанбайтындығы секілді күрделі метафоралық тіркестердің кездесетіндігі де ғажайып емес. Метафоралық суреттеу түркілік батырлар жырында кездесетін дәстүрлі сарқаншақ іспеттес. Мемлекеттік тұлғаға өзіне сай мадақтаулар мен биіктетулер сай қолданылады. Бұл керемет дәстүр өз кезегінде тарихи жанрдағы түркология ғылымының бір көрінісі ғана.

Мемлекеттілік принципі түркілерде шытырман оқиғаларға толы, әрі өмірі кейінгіге мұра оларлық жәйттерге бай көрнекті шынайы өмір сүрген ұлы адамдардың биографиясына сай жасалған этносаяси сілтеме ретінде көпшіліктің назарын өзіне бірден аударады. Тек сол аталмыш тұлғаның бір ғасырда ғана өмір сүруі ақиқат болса, қалайша ол кейінгі ғасырларда өмір сүрген тұлғалар мен тарихи құбылыстардың замандасы болып жүр деген объективті сұрақтардың туындауы да ғажайып емес. Жоғарыда атап жазғанымыздай егер өзін сол батырдың төл мұрагерлері санайтын кейінгі ортақ мәдениетке ие келесі әлеуметтік топ өкілдері сол тұлғаның қайтып келуін күтіп, жаңадан шыққан өз көсемдерін сол тарихи тұлғаның көлеңкесінде қалдырып жатады. Оны сол батырдың образында қайта тірілтіп, сол ұлы адамның атымен қайтадан атай бастайды. Яғни кейде халықтар бір батырды барлық ғасырда өмір сүргізіп қояды, ал шын мәнінде ол тек бір ғана тұлға болмауы мүмкін. Оның төңірегінде өзі секілді бірнеше тұлғаның топтасуы да әбден мүмкін. Сондықтан да кейде біз бір түркология ғылымының эпопеясында жүрген бір персонажды жекеше түрде ғана көрсек, қатты қателескен болар едік. Бұл жолы біздер соған байланысты барлық тарихи деректерді біліп, оның саяси астарына терең түрде үңіле алуымыз қажет. Олай деп отырған себебім: түркология ғылымының әр дәуіріне қатысы бар не байланысты эпопеялық хаттамада күрделі геосаяси және этносаяси шекаралар болып, олар өзара бір-бірімен болмыстық сипатқа ие қозғалыс үстінде жанданып жатады. Егерде оны сол дәуірде өмір сүрген белгілі бір аумақтың тұрғындарының көмескілеу тарихы деп қарастырсақ, саяси астарды ұға алмай қаламыз. «Қалай? Қалайша? Неге? Неліктен? Қандай? Қаншалық?» өзге де тың сұрақтардың адам көкейінде кейде өздігінен қойылып, оған жауап табу мүмкіндігінің болмауынан біз отандық тарихнамаға жүгіне бастаймыз. Бұл орайда объективтілікті көп векторлы субъективтіліктен ажырата алу қабілеттілігі қажет. Өйткені онсыз біз бір жүйесіз білімге ұшырап, сол түркологиялық құбылысқа дұрыс баға бере алудан қаламыз [2]. Тарихи-салыстырмалы әдіс осы орайда қажет. Тарих және түркология ғылымдарын шатастырмау үшін біз түркологияны тек тарих ғылымы ретінде қарастырудан бас тартуымыз қажет. Тарих ғылымында саясат, филология, фонология, конфликтология, дінтану, хронология, геотомия, этнология, археология, этноантропология, мәдениеттану т.б. секілді өте тар салалар көбінен қарастырыла бермейді. Түркологияда белгілі тілдік қауымдастыққа тән бір мәдениет ошағында ғана қалыптасқан әлеуметтік топтардың топологиялық популяциясына қатысты жоғарыда айтылған кейбір тар салалармен жұмыс жасаймыз. Және де ондай ғылымдар жаңа ғасырда өте көп: египтология, сляванология, семитология, арабистика т.б.

Жаңа дәуірде аталмыш салаларға қойылатын ерекше ден де артып, ол өзіндік жаңа сипатқа ие болуда. Орта ғасырларда тұтас ғылым жалпылама түрде зерттелсе, жаңа заманнан бастап бері қарай әр тұтас үлкен ғылым өз ішінде тағы да бірнеше бөліктерге бөлініп, ыдырап, өте

тар салаларға бөлініп қарастырыла бастады. Біз бұдан ғылымға деген қызығушылықтың ерекше артып келе жатқанын байқай аламыз. Мемлекеттілік пен заманауилық алып консерваторлық біртұтас сфераның ажырамас бөлігі іспетті.

Ендеше, жоғарыда тілге тиек еткен өзіміздің түркология ғылымындағы эпопеялыққа қайта оралсақ, оның да тереңге тамыр жайған бірнеше дербес өзі секілді ғылымдармен туыс ғылым екенін аңғарамыз. Эпопеялық негізінде символикалық дәстүрді жалғастырады. Өз ішінде күрделі субъективті тоғыспас көзқарастар майданындағы алабұртқан саяси ойлар мен сезімдердің одағынан туындайды [3].

Көне түркілік эпостың таралу ареалы.

Сондай түркі даласындағы жарқын батырлық эпопеялардың бірі – «Алып Бамсы». Батысында Паннониялық жазық пен Қырым түбегінен бастап шығысында – Корей түбегі мен Сары теңізге дейін созылатын, солтүстігі – оңтүстік орыс даласы мен Орал таулары баурайынан, оңтүстігі – Кашмир мен Хорасан өңірлеріне дейін созылып жатқан ұлы даланы көшпенділердің ортақ шаңырағы дер едім. Осы аралықты ұлы өркениеттер жайлады. Түркі, моңғол, оғыр (финно-угор), таңғұс және теріскей Сібір халықтары мен үнді-ирандық скиф тайпалары, Қап халықтары, Қырым түбегі елдері мен отырықшы прототүрік этносаяси қауымдастықтары жайлады. Осы аралықта прототүрік халықтары дүниеге алып келген «Алып Бамсы» батыр жыры жатқа айтылып, ерліктері жас ұрпақ арасында үлкендер тарапынан насихатталып отыратын. «Алып Бамсы» жыры Түрік қағанаты тұсында жырланып, түркілердің рухани мұрасына айналғанымен, оның түп тамыры негізінде көне шаныойлық Хун империясының саяси тарихымен байланысты дәуірде жатқандығын көре аламыз. Кейінгі кезде «Алып Бамсы» жыры жаңа сарын тауып, қазақлық дәстүрдегі Алпамыс батыр жырына айналды. Қырғыздың Манас батырлық жыры да осы «Алып Бамсы» эпопеясымен тығыз байланысты болуы әбден мүмкін. Өйткені барлығында ортақ жау ретінде Шығыстағы көршілеріне шүршіт, не қытай, не жужан мемлекеттері суреттеледі. Біз көне түркілік эпопеяны өз мемлекетімізде қалай пайдалана аламыз деген орынды сан сұрақтардың қойылуына көбінесе тілдік принципке сүйенетін филология ғылымы жауап беріп жатады.

Бірақ бұл жолы филология не тарихтан өзге философия жанрындағы саясаттану ғылымын осы эпопеядан іздеуіміз керек. Түркілердің рухани мәдениетіндегі көшпенділік сарын қаншалықты жоғары болса, олардың наным-сеніміндегі жаратушы күшке сену дағдысы да соншалық салмақты әрі жауапкершілікті іс болатын [4]. Түркілік феноменальды табиғат халықтың сол ғасырда өзі өмір сүретін аймақтан тыс дамымай, керісінше бірге етене қайнасып, бір-бірін толықтырып жатады. Мемлекеттілік ұғымы көшпенділерде саяси әлеуметтік партияда емес, саяси тұлғаның маңайына топтасып, әскери демократия ұғымының маңайына шоғырланады. Яғни, мемлекет басқару үшін ол туа біткен көсемдігімен, не батырлығымен, халықтың өзіне деген махаббатымен ерекшеленіп, көзге түсуі керек.

«Алып Бамсы» жырында да біз тура осы құбылысты көре аламыз. Батырдың шын есімі – «Бамсы» немесе «Бамыс» не үндестік заңына ұшырап, өзгеріске ұшыраған өзге де сөз болуы мүмкін. Кейінгі дәуірде «Алып» және «Бамсы» сөздерінің бір-біріне қосылып, жаңа «Алпамыс» деген атауға ие болып кеткендігін көре алар едік. Кейбір зерттеушілердің тарапынан бұл идея көп жағдайда қолдау таппай жатады. Өйткені олардың пайымдауынша екі эпопеялық батырлар жырындағы тұлғалар екі бөлек және екі түрлі мемлекет қайраткерлері деп жазады. Бірақ басым көпшілігі бұл екеуінің турасында бір адам болғандығын, сонымен қатар бекерден ұқсас болмауын негізгі дәйек ретінде алға тартады.

Екеуін байланыстыратын тағы да бір дәйек ретінде ортақ саяси идеологияны айтсақ болады. Екеуінде де отаншылдық пен өз елін өз жанынан артық сүюшілік, өз ісіне адалдық секілді керемет қасиеттер суреттеледі. Мемлекет дербестігінің саяси тарихында керемет рөл ойнап қана қоймай, өз замандастарын көшпенді өркениет мұрагерлері атына сай болуға шақырады. Аз санды көшпенділерді бірлікке үндеп, шығыстағы мемлекеттік жүйені көшпенді өркениетке сай қайта құруды ұсынады.

Осы ескі эпопеядағы руханилықты қазіргі мемлекетімізде пайдалана аламыз деп ойлаймын. Біртұтастылық аясындағы рухани жаңғыру бағдарламасы біздің тарихи жаңғырғанмыздан гөрі саяси жаңғырғанмызды қалайды. Орталық Азияда қайтадан жетекші күшке айналу үшін өскелең ұрпақ санасында ұлы үрдісті оятуымыз қажет. Яғни, жастардың тарапынан саяси белсенділік молайып, ол үлкен дүниені жасауға деген ұмтылысты арттырып, жаңа қарқын берері анық. Осындай жағдайда елімізге қажет саяси идеологияны сырттан іздеу қажеттілігі туындамайды.

Біз барлық өзімізге қажетті ұлттық сарындағы ресурстарды өзімізден ала аламыз. Жастар санасында руханилық концепцияны жаңғырту үшін төл мәдениетіміздегі көп уақыттан бері айтылмай келе жатқан кейбір көп қырлы көлеңкеде қап кеткен ұлтымыздың рухшылдығы мен өршілдігін негізгі тілге тиек етіп алсақ болады. Осы тұста мәдениет атауын рухани жаңғыруды құрудағы жазықтықтың фундаментальды құраушысы ретінде алып, оны ұлттық саяси болмыспен етене араластыруымыз шарт. Сол кезде жастардың рухани жаңғыруының жаңа тұрақты да жаңашыл формуласын алар едік. Көшпенділік болмыстың қазір тек қана титульды нация қазақтың ғана емес, сонымен бірге барлық Қазақстандықтардың санасында тамырлануын жаңа өміршілдікке айналатын шағы [5].

Қазақстан сөзсіз түркі әлемінде территориясы бойынша ең үлкен мемлекет. Көшбасшылықты да өз қолына алуға барлық ресурспен қамтамасыз етілгендігін ескерсек, түркі әлемімен тығыз байланыстырушы жаңа рухани сабақтастықты барша түркі әлеміне ортақ арғы эпопеялық жырдан алғанымыз оңтайлы да ең дұрыс шешім болмақ. Мемлекетімізді одан да әрі жандандыруға жас ресурстардың көптеп қажет екенін естен шығармай, оларды рухани идеологиямен қаруландыра алсақ, біз күтілген нәтиже мен өнімді одан да қысқа мерзімде аламыз. Саяси ресурстарды біздер өмірге алып келуші не қалпына келтіруші факторға айналдыруымыз керек деп есептеймін. Эпопеялық дәстүр әлі де көп табыстарға жеткізуі мүмкін. Колумбқа дейінгі ашылмаған жаңа Америка құрлығындай бұл саясаттануда бұрын-соңды зерттелмеген тақырып.

Ұлттық мүдде турасында кейде шыққан бастауымыз немесе түп тамырымыз болып есептелетін алып түркілік дүниетанымның зерттелуі қазақ ұлтының келешегіне қажет. Өйткені заманауи саясаттануда консервативтік бағытты ұстанушы басым ғалымдар бұл жүйені қолдауы мүмкін. Дамып келе жатқан Орта Азиялық қазақ елінде шығыстық принципті көбірек мойындап, батыстық өркениеттің барлығын бірдей емес, өз мәдениетімізге келетін тұстарын ғана алып пайдалансақ болар еді. Т.Хантингтонның өркениеттер туралы жазған атақты мақаласы да жәйден жәй құбылыс емес. Түркілік-мұсылмандық синтезге католиктік-романдық не протестанттық-германдық мәдениет кері әсерін тигізуі мүмкін. Ұлтымыздың көп ғасырдан бері қалыптасқан өзінің иммунды жүйесі сырттай төнген өзінен күшті әрі басқа мәдениетке тойтарыс беру үшін бастапқыда әлбетте қарсыласады, бұл көп жылдық ассимиляция этабынан өткенше жалғасады. Тек ең соңында батыстану үлгісінде біз қазаққа тән өзіміздің табиғи болмысымыздан айырылып, макро ағылшындық не американдық әлемнің құрамдас бөлігіне айналамыз. Ричардсон айтқан фанатизмдіктің кейде тұтас мәдениет ошақтарын қалыптастырушы елдердің ассимиляцияланып, жойылып кетуіне негізгі себепкер болатынын да ұмытпауымыз керек [6].

«Алып Бамсыдан – Алпамысқа дейін».

Тәуелсіздік алған қарсаңда ең әуелі кім екенімізді өзімізге мойындату үшін жалпы тарих не партиялық саяси ілімнен бас тартып, түркология ғылымына оралуымыз керек. Төл әліпбиіміз тек Орхон, Енисей, Талас бойындағы балбыл тастарда қалып, қолданыс аясы кеміп жойылып кеткенімен, табиғатымызды танытатын төл түркілік тіл аясында қалыптасқан қыпшақ бабаларымыз қалдырған қазақ тіліміз бар. Сол тілді байыту үшін көне жазбаларды тірілтіп, соларға сай баға беруімізге тура келеді. Көрші ағайындас отырған өзбек, қырғыз, қарақалпақ, тәжік, түрікмен, әзірбайжан және Ресей құрамындағы татар, башқұрт, чуваш, құмық, ноғай халықтарымен бізді ортақ түркілік түп қана біріктіре алады.

Алтайлық түркілік макро семья Алтай тауларында дүниеге келгенімен, барлық саяси өмірін Моңғолияда өткізді. Бұны көшпенділердің ұлы миграциясы ретінде қарастыруға болады. Қазіргі Моңғолия территориясында ең алғаш құрылған Сюнну тайпалық бірлестігі Гумилевтің айтуынша Хунну одағының арты тегі. Б.з.б. 9-8 ғасырда жауынгер сюнну шаньюйі көне қытайлық Ся династиясына басып кіріп, тарихта өзінің бар екенін алғаш білдірді. Отырықшы қытайдан да өзге Хуанхэ мен Янцзы бойын мекен еткен елдер тұңғыш рет көшпенділерден қорғану үшін бірігіп, сюннуларды Гоби шөлінен әрі ысыра алған. Арада 6-7 ғасырдай өздері туралы еш хабар білдіртпей, тек б.з.б. 3 ғасырда пайда болды [7].

Алып Бамсы батыр жырының түп тармағы осы тұста өмірге келген сияқты. Өйткені Байқал бойын мекен еткен ғұндардың Баян тайпасының оңтүстікке жасаған жойқын шабуылдары айтылады. Кейінгі Түрік қағанаты құрылған кезде жаңа көркем дүниелерге байып, ол өзінің бойына өзге де мағлұматтарды сіңірген секілді. Алпамыс батыр жырының қазақы нұсқасында оның шыққан руын қоңырат құрамындағы божбан деп жырау нақты түрде сенімді жырлайды. Протоқоңырат немесе хунгират тайпасы Тан империясы дәуірінде жазылған Таньшу хроникасында байырғы сюнну одағына кірген, бірақ кейін теле тайпасы одағына қосылған көп санды тайпа делінеді. Бұдан шығатын қорытынды: сюнну синтезінде жүрген барлық бірдей тайпалар кейін жаңа саяси әулет тарих сахнасына шыққан соң өз атауын өзгертіп теле не түрікке айналды. Мұндай жағдайлар ұлы дала халықтарына қашанда тән болды.

Яғни, хунгират тайпасы бұл хун тайпасы. Олардың Шыңғысхан дәуірінде Моңғолиядан келгенін ескерсек, онда біздің айтып отырған тұжырымдамамыздың дұрыс екенін аңғарамыз. Хунгират тайпасы бұл эпосты ұрпақтардан ұрпақтарға ауызша түрде жеткізуші қызметін атқарды. Тағы да бір ұқсастықты айта кетсек, екі эпоста да батырдың әкесі Байбөрі. Бір тұлғаның екі бірдей адамның әкесі болып, екі түрлі ғасырда өмір сүруі хронологиялық болжамға сыймайды. Бұдан шығатын қорытынды біреу: батырлық жыр көне дәуірде дүниеге келген және шығу тарихы екеуінің де бір. Қазақтың Алпамыс батыр жырында да біз Алып – амыс, Алып – Бамыс, Алып – Бамсы деген сөз тіркестерінде үлкен өзгеріс байқай алмаймыз. «Алып» тіркесі көне ғұндарда соғыста үлкен ерлік көрсеткен жауынгерлерге ғана берілетін лауазым болған. Сонда біз айтып отырған эпикалық образдағы тұлғаның шын аты Бамсы не Бамыс болғаны ма? Қырғыздың алып Манас батыры да Алпамыс батыр жырына қатты ұқсас [8].

Көне түркілік оғыз дәуірінде дүниеге келген «Қорқыт ата» кітабы 12 жырдың қосындысынан тұрса, соның бірінде осы Алпамысқа ұқсас Бамсы Бейрек жыры да бар. Сюжеттік тұрғыдан алғанда алғашқы және кейінгісі бір-бірін қайталайды, қытай әскеріне қарсы соғысы мен сүйген қызына үйленуі, болмаса туған жұртымен қауышуы да бірдей. Алпамыс жырындағы сақау әйел Бадамша мен Қамбура ұлы Бамсы Бейректегі кекеш әйел Қысырша да бір-бірін мінез-құлық пен жүріс-тұрыс жағынан қайталайды.

Ислам діні келмей тұрып көк түріктердің арасында болған наным-сенімдік дәстүрге арқау бола алатын жоқтау жырлар да көптеп кездеседі. «Қорқыт ата» кітабының осы үшінші жырында қазақ қоғамына тән салт-сана, әдет-ғұрып, рухани табиғат пен ортақ үндестік сарынындағы байланыстар көбірек кездеседі. Мәселен, Бамсы Бейрек пен жаңа туған қыз Бану Шешекті бесікте жатқан кезінен-ақ атастырып қоюы – қазақтардың салтына тән тағы да бір таңғажайып іс секілді. Қарап тұрсақ, осы жырдан көретініміздей атастырып қою салты көне түркілердің дәуірінен бастап келе жатқан ежелгі дәстүрлердің сарқаншағы. Бұл дәстүрді көне ғұндардан бастап оғыздар мен қыпшақтар да берік ұстаған сыңайлы. Бұл дәстүрдің өзі алыста жатқан аз санды және көп санды тайпалардың өзара байланысын күшейтуді меңзейтін және олардың арасындағы біртұтастықты сақтауға саяси әрі әлеуметтік жағдай тудыратын бірден-бір негізгі фактор есебінде дүниеге келген секілді. Ол жөнінде отандық саясаттанушылар мен түркологтар да өз пікірлерін білдіріп жүр.

Эпоста айтылатын мәдениетімізге тән мәселелер.

«Қорқыт ата» кітабы немесе «Оғызнама» (кейбір деректерде «Оғыз қаған жыры»), сондай-ақ эпикалық Алпамыс батыр жырларынан біз көне дәуірде өмір сүрген көне түркілердің, ғұндардың, қаңлылардың және өзге де осы жерде өмір сүрген тайпалық бірлестіктердің салт-дәстүрін, саяси көзқарасын, ұлттық мүдделері мен діни түсініктерін байқаймыз. Қазіргі қазақ қоғамында болуға тиіс жойылып кеткен немесе жойылып бара жатқан төл мәдениетімізбен қайтадан қауышқандай болып қалатынымыз бар. Осындай ұқсастықтарды әсіресе «Қазанбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жырдан» да аңғара аламыз. Ежелгі түркілер бала тәрбиесіне үлкен көңіл аударған. «Гүл өссе – жердің көркі, қыз өссе – елдің көркі» деген Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінен» алынған, қолданыста қазірге дейін бар мақалда да бір зерек тұжырымдамалы ой жатқан секілді. Қызды қырық үйден тыйып, күйеуге бергенше бір өрім қып шашын өргізбеген. Ұл бала дүниеге келсе, оны ерте жасынан жауынгерлікке үйретіп, жасы 5-ке толғанда атқа отыруды үйреткен. Садақ тартқызып аңшылыққа баулып, ел алдындағы өз борышын абыроймен өтеуді үйреткен. Демек, бұл жырдың негізгі тақырыбы оғыз бен қыпшақ бектерінің бала тәрбиесіне арналған [9].

Мүшел жасқа келісімен ер баланы әкесі мен өзге ересек туыстары өздерімен бірге әскери өнерді үйрету үшін бірге соғысқа, майданға, түрлі жорықтарға ертіп жүретін болған. Әскери демократия ұлы далада салтанат құрып тұрған шақта соғысқа бармаған, шайқаспаған, қолына қылыш алып садақ тартпаған, майданда жауының қанын төкпеген, елін қорғамаған жігітті өз тайпасында ешкім сыйламаған. Ал айтқан уәдесінде тұрмай, сенімді аяқасты еткен жігітті қиын жағдайда өз ауылынан қуып жіберуге дейін барған. Адам бойындағы ең жаман қасиеттердің бірі болып сол тұста қорқақтық, өжетсіздік пен батылсыздық саналған. Өз Отанына опасыздық еткен ер азаматты өлім жазасына кесуге дейін барған. Далалық ақсүйектер аристократиясы көбінесе сол аймақ пен ауылдың жас кезінде беделімен көзге түскен ақсақалдары болып есептелетін. Ақсақалдар алқасының соңғы сөзінсіз билеуші де келіспей өз бұйрығын шығармайын.

Жауынгерлік рухтың қаншалықты маңызды болғанын төмендегі жырдан байқай аламыз:

Оң жағыма қарадым да – інім Қара Көнені көрдім,
Ол қан төкті, бас кесті, сый-сияпат, құрметке ие болды.
Сол жағыма қарадым да, нағашымды көрдім,
Ол қан төкті, бас кесті, сый-сияпат, құрметке ие болды.
Қарсы алдыма қарадым да – Сені көрдім,
Сен (мына жарық дүниеде) он алты жыл өмір сүрдің.
Сен садақ тартып та, қан төгіп те көрген жоқсың ғой.
Мен өлетін де күн туады, ал сен (жалғыз) қаласың.
Ержүрек оғыздардан сый-сияпат алған жоқсың.

Эпопеялық «Қорқыт ата» жырына арқау болған осындай дастандар бір жинақ түрінде бекер өмірге келмегенге ұқсайды. Кітапта барлық атақты қолбасшылар, тіпті Баяндұр ханның өзі де өз балаларының есімдерін Қорқытқа қойдыртатыны туралы тамаша деректер бар. Оқиға желісінен Алып Бамсы туралы тарихилық сюжет Қорқытқа дейін дүниеге келіп, тек Қорқыт дәуірінде ғана ресми түрде қағазға түсе бастаған секілді [10].

В.М.Жирмунский «Тюркский героический эпос» атты өзінің еңбегінде Алпамыс батыр туралы жырдың түркілердің Алтай тауының баурайында өмір сүріп жүрген кездерінде пайда болып, кейін Орта Азия мен Шығыс Түркістанға, Қазақстанға, оңтүстік орыс далаларына, Орал баурайы мен Кавказ, Қырым, Еділ-Жайық аралығына қарай бірыңғай түрде көшіп, әскери экспансиялаған тұстарында Алтайдан бірге түркілер өздерімен алып келді дейді. Яғни, кейінгі кезеңдерде бастапқы жерде бірге болған түркілердің әр түрлі мекендерге жайлау іздеу мақсатына орай ауа көшулеріне байланысты эпостың да түрлі варианттары пайда болып, ол эпостық тұлға өзге де халықтарға тарай бастаған көрінеді. Осылай болуы бек мүмкін. Грек жазушысы Клавдия Элиана осындай дәстүрдің ерте кездерде сақтарға тән болғанын жазады. Парсылардың Тұран билеушісі туралы Фирдоусидің «Афрасияб» деп пайымдауы да тағы бар.

«Дешті-Қыпшақ – түркілік жауынгерлік рухтың алтын бесігі.

Қазақтың «Алпамыс батыр» жырында Алпамыстың туған жері – Жиделі Байсын, руы – қоңырат деп көрсетіледі. Жиделі Байсын деген мекен қазіргі Өзбекстанның оңтүстігінде, Сурхан дария аумағындағы Термез қаласына жақын жатқан жер. Шайбанилық тарихи деректерде қоңыраттар аталмыш өлкені XV-XVI ғасырлардан бастап иемденгені туралы жазады. Сол кезден бастап осы өлке қоңыраттардың меншігінде болғаны мәлім. Ал, қоңырат тайпасының өзі Алтын Орда дәуірінен бастап келе жатқан түркі-моңғол халықтарына танымал, беделді тайпаның бірі болды. Көптеген моңғол ханзадалары, ноғай мырзалары, тіпті Әмір Темірдің әулетінің өзі де қоңыраттардан қыз алуды тарихи дәстүрге айналдырып, соған қалыптасып кеткен. Алпамыстың сүйген жарының есімі – Гүлбаршын немесе Баршын қазіргі Қызылорда облысындағы Сыр бойында өмір сүргенін білеміз. Бұл жерде X ғасырларда көшпелі оғыз тайпалары мемлекеті болды. Археологиялық кейінгі қазба жұмыстары негізінде Баршынкент қала жұрты анықталды. Тарихшылардың пайымдауынша, батыр өз сүйген жарының құрметіне арнап тұтас қала салдырған деседі [8].

Сырдария-Қаратау бауырында өмір сүрген оғыздардың Алып Бамсы туралы жырды жатқа білетіні туралы Ұлы Жібек жолы бойымен өткен көптеген саяхатшылар айтқан. Кейін бұл дәстүр қыпшақтарға берілсе керек. Белгілі түрік ғалымы Х.Көрұғлының айтуына қарағанда, «Қорқыт ата» дастанындағы барлық оқиғалар көшпенді тайпалардың саяси өмірлерінің Қазақстанда болған кездерін байындайды.

Қазақ хандығы кейіннен құрылған тұстан бастап, Алпамыс батыр жыры да тағы бірнеше өзгеріске ұшыраған. Батыс моңғол үстіртін жайлаған қуатты ойрат тайпалары одағы XIV ғасырдан бастап тарихи аренаға шығып, Орта Азияға тонаушылық жорықтар ұйымдастыра бастады. Мемлекет басына XVII ғасырда Батыр қонтайшының келуімен жаңа мемлекет Жоңғар хандығы қазақ даласын жаулауды бірінші орынға қояды. Алпамыс батырдың қалмақтармен соғысуы, не болмаса қалмақ билеушісі Тайшымен қақтығысуы осы тарихи оқиғалардан туындаған. Біз бұдан да бір тарихи шындықтың ізін көре аламыз.

«Бамсы Бейрек» немесе «Бамсы Байрақ» жыры «Қорқыт ата» кітабында кездесетін ең тамаша жырлардың бірі. Оның қазақ тілінде екі ғана аудармасы бар. Бірін филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев орыс тілінен қазақша тілге аударған. Енді екіншісін «Жазушы» баспасынан жарық көрген Мәжит Әбузарұлының түрік тілінен аударылған нұсқасы. Ол алғашында Шыңжаң «Жастар-өрендер» баспасынан 1988 жылы басып шығарған. Екі нұсқаның да аудармасында үлкен айырмашылық жоқ, көлемі мен мазмұны жағынан бір-біріне жақын және мағыналас аударылған. Әуелбек Қоңыратбаевтың аудармасындағы жырда көнелеу сөздер өте көбірек ұшырасады, сонымен қатар салт пен дәстүрге байланысты жаңа терминологиялық тіркестер мен сөздер қоры үлкен. Мәжит Әбузарұлының аудармасында мұсылмандық түсінік пен шарифаттың заңдары секілді наным-сенімдер бар. Бұл батырлық жырдың Исламның Қазақстанға келмей тұрып пайда болғанын ескере отырып, біз Әуелбек Қоңыратбаевтың аудармасын көбірек пайдаланып келеміз [11].

Қорқыт атаның өзіне тоқтала кетсек, оның оғыз мемлекеті қайраткері екенін түсінеміз. Шыққан тегі – баят руы. Баят руының түп-тармағы Хунну мемлекетін құрған Мөде қағанның баян руымен байланысты. Соңындағы «т» жалғауы моңғол тілінде көптік мағынаны үстейді. Олай деуіміз, моңғол даласында да бірге туған ағайындас баят руы түркілеріне ермей ағайындас түркі-моңғол арасында қап қойған «баяуыт» руы да «Моңғолдың құпия шежіресін» оқығанда жиі ұшырасады. «Баян», «баят», «баяуыт» сөздерінде бір заңдылық бар секілді. Ал, Қорқыттың туған шешесі қыпшақ қызы екені мәлім. Шамамен Қорқыт баба IX ғасырларда Сыр бойында дүниеге келген. Негізгі оқиғалар осы тұста дүниеге келген. Кейін Анатолия мен Каппадокияға жаппай үдере оғыз рулары көше бастағанда «Қорқыт ата кітабы» қағаз түсіп, хаттала бастаған секілді. Жалпы, оғыздар мен өзге түркі тайпалары бір-бірімен өзара туыс және жақын екені өтірік емес [12]. Алып оғыз конгломерациясының құрамына түрлі тайпалар енген. Мәселен, тоқтала кетсек: үш оғыздар (қарлұқ құрамына енген үш жікіл мен үш бескіл рулары), төрт оғыздар (татар құрамына енген дурбан тайпасы), бес оғыздар (қазіргі башқұрт,

қазақ, қарақалпақ және халха моңғолдары мен буряттар арасында кездесетін табын тайпасы), жеті оғыздар (халха моңғолдары құрамындағы дуклат, Ұлы Жүз ішіндегі дулат пен Шығыс Түркістанда Моғолстан дәуірінен ұйғырлар құрымына енген доғлаттар), сегіз оғыздар (Орта Жүз құрамындағы наймандар, татар мен башқұрт, қазан татарлары құрамындағы найман руы, хазарейліктердегі найман аймағы, халха моңғолдары ішіндегі найман тайпасы), тоғыз ғұздар (сібір татарлары құрамына енген керей, Кіші Жүз қазақтары ішіндегі керейіт, Орта Жүз құрамындағы Керей, халха моңғолдары құрамына енген хэрээд, қарақалпақ ұлтындағы керейлі рулары), тоғыз оғыздар (үшінші Ұйғыр қағанатын құрушы яғлақар руы маңайына топтасқан көне ұйғырлардан тарайтын қазіргі Шығыс Түркістанның байырғы халқы), отыз оғыздар (24 рулық бірлестіктен құрылған Сыр бойы оғыздарының мемлекеті, баят руынан тарайтын Қорқыт атаның туған жұрты. Олардың ұрпақтары: түрікмендер, эзирбайжандар, түріктер) [13].

Сыр бойы оғыздарынан Кіші Жүз қазақтарының құрамына қынық руының бір бөлігі сіңіп кетті, аққойлы мен қарақойлы рулары үш жүздің ішінде де ұшырасады. Осыдан түсінетіміз алып оғыз конфедерациясы бірігіп мемлекет құра алмады, олардың ішіндегі ең қуаттысы отыз оғыздар мен тоғыз оғыздар ғана еді. «Қорқыт ата кітабын» ауызша таратушы осы оғыз тайпалары болса, неліктен барша түркі халықтарында бүгінгі «Алпамыс батыр» жырының тарағанын да байқай аламыз [14].

«Дешті-Қыпшақ» атауын Қазақстан жері алған кезге дейін «Дешті-Оғыз» болып аталғандығы ерте орта ғасырлық парсы және араб жазбаларында кездеседі. Қыпшақтар мен оғыздардың арасында әртекті саясаттан гөрі біртекті саяси жүйе басым болды. Бір ғалымдар оғыздарды шығу тегі жағынан этникалық ортақ тұстары бар рулардан гөрі саяси қауымдастық ретінде қарастырады. Түрік қағанатының құрамында болғанда да олар ерекше аймақ болып есептелінді. Көп жағдайда қаған саясатын сынаушы және қолдаушы ретінде тарихта аты қалды. «Күлтегін батыр» жырында Күлтегіннің оғыздар мен қырғыздарды қырғандығы туралы айтылады. Күшпен оларды Шығыс Түрік қағанатының құрамына қосқысы келгендіктен, отыз оғыздар Балқаш көлінің маңына үдере көшкен. Тоғыз оғыздар үш оғыздарды өзіне тәуелді етіп, Тулис тауларынан Қашғарға дейінгі аймақты жаулаған. Жеті оғыздар отыз оғыздармен бірге Жетісуға келіп, басым бөлігі үйсінденген. Ал төрт оғыздар шығыстағы көршілері отыз татар еліне көшіп барып, солардың құрамына қосылған. Бес оғыздар Шығыс Түрік қағанатының қол астындағы сяньбилік протомоңғолдық қидан жұртына қараған. Сегіз оғыздар ғана қаған жағына шыққан. Осыдан саяси тұрақсыздықты байқай аламыз [15].

Бірақ оғыздардың саяси аренаға шығуымен бұл батырға байланысты эпостық жырдың дүниеге келуін байланыстырмайтын да ғалымдар бар. В.М. Жирмунский батырды расымен де өмір сүруі мүмкін тарихи тұлға, ол шамамен XII-XIII ғасырлар аралығында жауынгер моңғол тайпаларының батысқа жасаған жорығы кезінде дүниеге келген тарихи сюжетті көркем де құнды дүние дейді. Осындай аласапыран кез ғана тек шынайы батырды жарата алады [16].

Отандық тарихнамадағы Алпамыс батыр.

Тек Отандық ғалым Ә.Х.Марғұлан ғана бұл пікірмен келісе алмады. Жырдың барысында айтылатын Ұлтан құлға жақтаушылардың пайда болатынын ерте кездегі рулық дәстүрмен байланыстыра отырып, өте көне дәуірде пайда болғанын меңзеді. Эпостағы шындықтың бейнеленуін А.М.Астахова, А.П.Скафтымов, М.М.Плисецкий секілді ғалымдар айтқысы келді. Қазірге белгілі қазақ жыраулары ғана жеткізген жырдың 16 нұсқасы бар.

М.Сандыбаев, С.Аққожаев, Ә.Байтұрсынов, К.Серғазиев нұсқаларында Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, қалмақ ханы Тайшықпен соғысуы, Ұлтанның үстемдігі секілді ұқсас тұстар айтылады. Ал, Жиёмұрат, Рахат жырау нұсқаларында да Гүлбаршынға батырдың үйленуі, Байбөрінің малын барымталап кеткен Тайшық ханнан кек алу үшін жорыққа аттанып кетуі, Қаракөзайым мен Кейкуаттың Алпамысқа көмекке келуі туралы мағлұмат бар. «Алты жасар Алпамыс» атты нұсқаны Е.Аханбековтен жазған. Орыс тіліне аударған Ә.Диваев еді [16].

Жалпы атап айтқанда бұл эпопеяның сан алуандығы мен көркемдігі сан ғасырлық ұрпаққа өшпейтін мұра іспетті. Сондықтан көне мұраны келешек ұрпақты тәрбиелеу үшін пайдалануға

болады. Жас өскелең ұрпақ сол эпопеядағы тұлғаның рөлін сомдауы үшін, не болмаса сондай болу үшін бағып тырысады. Сондықтан да келешекте ұрпақ тәрбиесімен айналысу үшін біз көнеден дәстүрлерді тірілтіп алғанымыз дұрыс. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жұмыс жасап жатқан мемлекеттік мекемелер содан болар түркілік тарихқа көп оралып жатыр. Түркілік түпкілік фактор біріктіре алушы негізгі фактордың бірегейі. Өткенімізді қолға алу арқылы біз өзімізді де тәрбиелей аламыз. Ұлттық құндылықтардың жаңа дәуірде қайтып келіп, халық санасында рухани тұрғыдан тірілуі – қазіргі еліміздегі саяси институттардың алға қойып отырған негізгі мақсаты [17].

Өткенге зер салып, түркілік танымға қайта оралу арқылы ғана біз Қазақстан халқына елбасы жолдауындағы «мәңгілік елге» айнала аламыз. Біртұтастылық пен бірегейлік өз тарихын ұлағаттап, танымдық түсінікті түптен тану арқылы басталады. Мемлекетіміздің ертеңі болып есептелетін жастарды жаңа тәрбиеде, яғни батыстық мәдениет иесі сіңген тәрбиеде емес, 70 жылдай коммунизмдік биліктің көлеңкесінде қалған ұлттық тәрбиеде тәрбиелеу бізге жеңіс әкеледі. Ол үшін рухани мұрамызға үндес эпопеяларға жыраулар дәуіріндегідей қайтадан оралуымызға тура келеді.

Қорытынды.

Орта Азияда тарихы ерте кезден басталған түбі Алтайлық түркі халықтары үшін мұндай героикалық эпос біріктіре алушы фактор секілді. Түркі әлеміне көшбасшылық жасауға мүмкіндік бере алатын Дешті-Қыпшақ территориясының көп бөлігінің бүгінгі иесі – сөзсіз қазақтар. Эпостағы көп оқиғалардың осы өлкемен тығыз байланыста өткенін ескерсек, рухани жаңғыру аясында бұл жергілікті халықтардың кім екенін өздеріне сезіндіре алатын керемет эпос. Өткенге зер салу арқылы этностық үрдістердің қандай аса қиындықпен өткенін, ол жолда қанша асылды құрбан ету керек болғанын ескереміз. Жастар санасындағы патриотизмдік белгілерді ояту үшін де олар қарап сол тұлғаға үлгі алатын өз ұлттық-тарихи тұлғамыздың болуы шарт. Мемлекеттілік мүдде мен қауіпсіздік бүгінгінің басты талабы. Көп жойылып бара жатқан немесе жойылып кеткен ұлттық мәдени ошақтарымыз бен дәстүрлерімізді тек героикалық эпостардан таба аламыз. Мәдени мұра аясында соңғы он жылдықта «Алпамыс батыр» тақырыбында балаларға арналған көптеген мульт сериалдар мен кітаптар, ертегілер басылып жарық көрді. «Балдырған» журналының көп санында «Алпамыс батыр» циклі бар. Бұл өте қуантарлық жағдай. Мәңгілік ел болуымыз үшін мәңгілік ел жадында өмір сүретін өз батырымыздың болғаны дұрыс. Мемлекеттің тарихы мен географиясы сол тұлғаға байланысты өзгеріп отыратынын білеміз. Алпамыс батырдың расымен де өмір сүрген шынайы тарихи тұлға екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденіп, оған әлем әдебиеті мен тарихы, түркология, филология ғылымдарының белді ғалымдары назар аудару үстінде. Жастар көкейіндегі көкейкесті заманауи құндылықтарды ескінің құндылықтарымен біріктіріп, жаңа дәуірде Алпамысты жаңа бейнеде тірілтікеніміз ғажап болар еді. Тұтас түркі әлеміне ортақ ұлы тұлғаны мемлекеттік емес, әлемдік масштабта зерттегеніміз – біздің этносоциологиялық үрдісімізге оң баға алып келеді. Қазақ халқының тарихын тек қазақ хандығының құрылу мерзімімен шектеген дұрыс емес. Бұл орайда түркология ғылымы өз тұжырымдамаларын жасайды. Жастар ресурсын толыққанды игеру үшін этнопсихологиялық нормативтерді жетік меңгеріп, тарихилық мәнді «Алпамыс батыр» сынды эпостармен жандандырып, оған немқұрайлықпен қарамауымыз керек. Бұл қарқын дәстүрге айналып, өз жалғасын келесі жүз жылдықтардан табатын болса, біз әлбетте «мәңгілік елге» айналамыз. «Алпамыс батыр» эпосының келешекке бере алатын, әлі де біз түбегейлі зерттеп түбіне жетпеген жаңалықтары баршылық. Ғасырлардың торабында ажырап қалған көне дәстүрлерімізбен қауышу – ұлтымыздың ұлттық иммунитетін жүйесін сөзсіз күшейте алады. Ұлттық иммунитетіміздің мығым болуы өзге мәдениеті күштірек өркениет иелері тарапынан ассимиляцияланудан қорғайтыны рас. «Алпамыс батырды» тарихи шындыққа жанастырып, оны тарихи тұлға ретінде өзіміздің тарапымыздан мойындау үшін көптеген жұмыстануға тиіс жазылмаған еңбектер мен алдымызда толағай атқаратын абыройлы істер жеткілікті тұр. «Алпамыс батыр» жырын

насихаттау арқылы біз әлем мәдениеті алдында өзімізді бір сатыға болсын көтере аламыз деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Марғұлан А.Х. «О характере и исторической обусловленности казахского эпоса». Изд. АН КазССР. Серия историч., 1946. - С. 75-81.
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – С.5-98.
3. Гацак В.М. Типология народного эпоса. М., 1975. - С.4.
4. Бердібаев Р. Қазақ эпосы. - Алматы, 1982. - 832 б.
5. Рахымов Б.С. Эпостану негіздері. – Қарағанды. ҚарМУ баспасы, 2000. - 73 б.
6. Плисецкий М.М. Историки русских былан. М., 1962. - 42-67 б.
7. «Алпамыс батыр» жыры. – Алматы. Қазқорәд.бас, 1961. – 90б.
8. «Батырлар» 6-бөлім. Ташкент, 1922. – 35б.
9. Қоңыратбаев Ә. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1985. - 17б.
10. Потанин Г.Н. Вюрте последнего киргизского царевича. «Русское богатство», 1886. - 60-80бб.
11. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы. 1985. – 289б.
12. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы және түркология мәселелері. Алматы, 1939. – 256б.
13. Марр Н.Д.Избранные работы –Ленинград. 1936. – 158б.
14. Гаджиева Н.З. О морфологической реконструкции тюркских языков.-Алма-ата. 1980.- С.527
15. Ма Шаңшу. Көне түркілер және Түрік қағанаты. Пекин. 1946. – 35б.
16. Elove I. Bir yazi meselesi uuzerine. Istambul. 1954. – 150p.
17. Khazanov G. history of Turkic peoples. Nww York. 2000. – 210p.

References

1. Margulan A.H. «O haraktere i istoricheskoy obuslovlennosti kazahskogo eposa». Izd. AN KazSSR. Seriya istorich., 1946. S. 75-81.
2. Konyratbaev A. Qazaq eposy zhane turkologiya. – Almaty: Gylym, 1987.- 5-98.
3. Gacak V.M. Tipologiya narodnogo eposa. M., 1975. - S.4.
4. Berdibaev R. Qazaq eposy. - Almaty, Gylym, 1982. - 832 b.
5. Rahymov B.S. Epostanu negizderi. – Qaragandy. KarMU baspasy, 2000. - 73 b.
6. Pliseckij M.M. Istoriki russkih bylan. M., 1962. - 42-67 b.
7. «Alpamys batyr» zhyry. – Almaty. Qazkorad.bas, 1961. – 90p.
8. «Batyrlar» 6-bolim. Tashkent.- 1922. – 35p.
9. Konyratbaev A. Zhiyrma tomdyq shygarmalar zhinagy. Almaty, 1985. - 17p.
10. Potanin G.N. Vyurte poslednego kirgizskogo carevicha. «Russkoe bogatstvo», 1886. - 60-80pp.
11. Margulan A. Ezhelgi zhyr, anyzdar. Almaty. 1985. – 289p.
12. Zhumaliev Q. Qazaq eposy zhane tyrkologiya maseleleri. Almaty, 1939. – 25pp.
13. Marr N.D.Izbrannye raboty – Ленинград. 1936. – 158p.
14. Gadzhieva N.Z. O morfologicheskoy rekonstucii tyurkskih yazykov.- Alma-ata. 1980.- p.527
15. Ma Shashu. Kone turkiler zhane Turik qaganaty. Pekin. 1946
16. Elove I. Bir yazi meselesi uuzerine. Istambul. 1954
17. Khazanov G. history of Turkic peoples. Nww York. 2000